

ITÁLIAI UNITÁRIUS PEREGRINUSOK LEVELEI ÉS KIADÁSAI A 16. SZÁZADI HEIDELBERGBEN ÉS PADOVÁBAN: KORNIS GYÖRGY ÉS BOGÁTHI MIKLÓS

Lovas Borbála

„...És én valamelyfele fordítom elmémet, valamennyire
messze elláthatok elmémrel, sohult bizony nem láthatok senkit
Erdélyben, az kik ilyen judiciummal, olyan nagy beneficium-
mal adjiciálták volna fiokat. Úgy tetszik azért énnekem, hogy
kétszer hozattattam ez világra...”

(Kornis György levele Kornis Farkasnak,
1592. március 13., Padova)

„...De látja Kegyelmed, szerelmes uram, atyám, nem úgy
adott munket az natura ez világra, mint egy chaméleont, hogy
csak aérrel élhetnénk, hanem több kell hozzá...”

(Kornis György levele Kornis Farkasnak,
1593. július 25., Padova)

Kornis György 1587-ben indult el hétévesre tervezett európai tanulmányújtjára. Unokatestvére, Bogáthi Miklós 1589-ben csatlakozott hozzá még Heidelbergben, majd 1591-től együtt Padovában folytatták tanulmányaikat, amelyet Bogáthi Rómában fejezett be fejedelmi, majd pápai támogatással.¹ Kornis György idejekorán meghalt, a Rómába történő költözéskor 1593-ban még meglátogatták a sienai egyetemet, ahonnan György már betegen tért vissza Padovába. Halála után Padovában temették el, sosem tért haza Erdélybe. A két ifjú peregrinációjáról² fennmaradt források közé tartoznak az ifjak levelei, amelyekre e tanulmány fókuszál, valamint útítársaik, tanulótársa-

¹ A 15. századi padovai viszonyokról lásd jelen kötetben MOLNÁR Dávid: Egy ezüstcsempész kanonok? Várdai István itáliai peregrinációs költségei (1448–1449).

² Összefoglaló munkák pl. KATHONA Géza: Erdélyi unitárius tanulók külföldön 1711-ig. Keresztény Magvető 85 (1979) 30–39; SZABÓ Miklós: Az erdélyi unitáriusok külföldi egyetemjárása 1848-ig, Keresztény Magvető 97 (1991) 85–104; SZABÓ Miklós – TONK Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. Szeged, 1992. Kornis Györggyel kapcsolatos legfontosabb munkák: VASS Miklós: Kornis György levelei anyjához, Bethlen Krisztinához. Keresztény Magvető 33 (1898) 278–280; POKOLY József: Kornis György levele Kovácsoczy Farkashoz. Padua, 1593. április 2. Keresztény Magvető 39 (1904) 149–151; VASS Miklós: Kornis György külföldi tanulása. Keresztény Magvető 47 (1912) 4. 209–229; SZABÓ György: Az erdélyi magyar önéletírás két előfutára. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 7 (1963) 19–34; BINDER Pál (vál., szerk.): Utazások a régi Európában. Peregrinációs levelek, útleírások és útinaplók (1580–1709). Bukarest, 1976. 47–68; HORN Ildikó: Hit és hatalom, Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története. Budapest, 2009. 153–156. Bogáthi Miklóssal kapcsolatos fontos munkák: VASS Miklós: Bogáthi Miklós külföldi tanulása. Erdélyi Múzeum 2 (1907) 5; Kornis Györggyel és Kornis Miklóssal kapcsolatos tanulmány: HORN Ildikó: Nyelvtanulás – nyelvtudás az Erdélyi Fejedelemségben. Történelmi Szemle 60 (2009) 45–58.

ik, ismerőseik feljegyzései, megjelentetett vagy kéziratban maradt munkái és levelei. A homoródszentpáli családi birtokot elhagyva Kornis György 1587-ben Brassóban csatlakozott egy nagyobb társasághoz. Varsóig együtt haladt az erdélyi küldöttséggel, Kovacsóczy Farkas kancellárral, Jacobinus Bernát kolozsvári orvossal és Gyulafi Lestárral. Innen Wittenbergig peregrinustársaival együtt Bánffy Ferenc tanítója, Baranyai Decsi János vezetésével utazott. Kornis útvonalát így Wittenbergig jól ismerjük egyrészt a lengyelországi királyválasztó gyűlésre igyekvő küldöttség újtáról fennmaradt adatokból, többek között Gyulafi Lestár leírásából,³ másrészt Baranyai Decsi úti leírásából.⁴ Kornis további útjai és egyetemi aktivitása is viszonylag jól dokumentáltak. Heidelbergben Sombori Sándorral és Kovacsóczy Farkas rokonával, Budai Mártonnal együtt iratkozott be az egyetemre 1587. augusztus 16-án, egy hónappal Dávid Ferenc fia, Johannes Hertel⁵ előtt.⁶ Kornis Heidelbergbe való érkezése után két évvel csatlakozott hozzá Bogáthi Miklós, aki január 25-én iratkozott be,⁷ György öccse, Kornis Miklós pedig 1591-től János Kázmér, majd annak halála után IV. Frigyes pfalzi választófejedelem apródja volt, és udvarában tanult 1593-ig.⁸ Az ő taníttatását, annak nehézségeit, az ifjú költségeit, és nem utolsósorban adósságainak alakulását is végigkövethetjük nem csupán a Heidelbergből, de a Padovából hazaküldött levelekben is, 1593-ig.

Bár Kornis Farkas nagyobbik fiát a heidelbergi szemeszterek után Angliába akarta küldeni,⁹ ezt először fia is elfogadott, később György már Itáliába készült, amelyre hosszú rábeszélés után

³ Gyulafi jegyzetei Kovacsóczy Farkas 1587. augusztus 4-én elhangzott beszéde mellett található: SZABÓ Károly – SOPRONI NAGY Imre: Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores 31: Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVII. századból. Budapest, 1881. II/31, 20.

⁴ Baranyai Decsi 1587. július 26-án négy gondjaira bízott ifjával érte el Wittenberg városát. Bánffy Ferenc vele maradt Wittenbergben, míg a többiek, Sombori Sándor, Budai Márton és Kornis György tovább utaztak Heidelbergbe, majd később mindhárman Itáliában, Padovában folytatták tanulmányaikat. Az útról Wittenbergig Baranyai Decsi János beszámol művében: *Hodoeporicon* (RMK III. 764). A mű egyetlen fennmaradt példánya ma a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár gyűjteményében található. Jelzete: Bo-22699.

⁵ SZÖGI László: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700. Budapest, 2011. 122; Gustav TOEPKE: Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662, II. Heidelberg, 1886. 135. Hertelről érdemes megjegyezni, hogy apja, valamint bátyja halála után Kornis Farkas udvarában élt Homoródszentpálon. (Kornis Farkas szárnya alatt számos gyámfia nevelkedett, és őket követve kerültek aztán hozzá unokaöccsei, a Bogáthi fiúk is.) Heidelbergi tanulmányai előtt Hertel már egy évet töltött Padovában, majd egy baseli kitérő után Itáliában fejezte be tanulmányait, és 1595-ig Padovában maradt.

⁶ A heidelbergi forrásokból azt is tudjuk, hogy míg Sombori Georg Sohn professzor házában bérelt szobát, két társa a „Neuen Bursch” nevű kollégiumban kapott szállást, Hertel pedig Johannes Sylvasiussal együtt Georg Möckel szabómesternél a Flor Gasson. Bővebben lásd SZABÓ András: A heidelbergi egyetem levéltárának magyar vonatkozású iratai (1560–1622). In: JANKOVICS József (főszerk.): „Nem súlyd az emberiség!”... Album amicorum Szőrényi László LX. születésnapjára. Budapest, 2007. 1416–1417.

⁷ SZÖGI: Magyarországi diákok, 122; TOEPKE: Die Matrikel, 142.

⁸ A Kornis-levéltárban egy levél maradt fenn János Kázmértól, amelyet 1591. január 19-én küldött Kornis Farkasnak. Kolozsvár, Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Oklevelek törzsgyűjteménye, Mike Sándor gyűjtemény, N° 157.

⁹ Mind a pfalzi, mind az angliai úticélban nagyban szerepet játszott az erdélyi diplomácia, főleg Kovacsóczy Farkas és köre (így például a mögötte álló Kornis Farkas) azon elképzelései, hogy a kiegyensúlyozottabb diplomáciai kapcsolatok elősegítésére épp e két helyen kell megvetniük a lábukat, hogy az angliai és pfalzi diplomáciai kapcsolatfelvételtől után e nyugati politikai erők támogassák őket a törökök elleni háborúban Erdély semlegességének minél további

apja áldását is megkapta, mert a hírek szerint az erdélyi fejedelem köreiben nagyban segítette az előrejutást az olasz nyelvtudás, és Báthory Zsigmond egyes olaszul tudó ifjakat kiemelkedően pártfogolt.¹⁰ Emellett meggyőző érv lehetett az is a terv mellett, hogy a fentebb említett ifjak közül szinte mind Padovában folytatta tanulmányait a heidelbergi évek után.

Kornis György 1591-ben utazott Bogáthi Miklóssal együtt Padovába. Míg Sombori Sándor március 2-án,¹¹ addig György és Miklós október 17-én iratkozott be a padovai egyetemre.¹² (Ebben az időben több erdélyi és magyar diák is tanult itt, Somborival egy időben kezdett ott Forgách Mihály, vele volt Krakkói Demeter; Kornisékkal együtt iratkozott be Wass Ferenc; szintén 1593-ban iratkozott be Bánffy György.) Bogáthi kinn tartózkodásuk közben egy alkalommal visszatért Erdélybe,¹³ ahol találkozott többek között Alfonso Carillo tartományfőnökkel, és mivel jó benyomást tett rá, kijárta, hogy Báthory Zsigmond fejedelem állja római tanítatásának költségeit.¹⁴ Bogáthi Padovába való visszatérte után Kornissal együtt indult el Rómába. Ezen az úton megálltak Sienában, és be is iratkoztak az egyetemre 1593. augusztus 28-án,¹⁵ ahonnan Bogáthi egyenesen Rómába tartott,¹⁶ ám Kornis útközben megbetegedett, és visszatért Padovába, ahol a következő tavasszal meghalt.

megőrzésében, valamint a Habsburgokkal szembeni ellenállásban. Erről bővebben lásd: BALOGH Judit – HORN Ildikó: A hatalomépítés útjai. A homoródszentpáli Kornis család története. Századok 142 (2008) 4. 29.

¹⁰ VERESS Endre: *Fontes Rerum Hungaricarum, Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium*, Tom. I., Padova: 1264–1864. Kolozsvár, 1915. 98. (A továbbiakban: Veress I.) Kornis maga egy helyen így ír erről (Kornis György levele Kornis Farkasnak, 1591. január 17.), nem hallgatva el unokatestvére finánciális gondjait sem: „Mierthogy pedig látjuk, hogy immár Angliában az üdönék rövid voltátul és az utának is bátorságtalanságátul azt is vesszük eszünkben, hogy Galliából az fames és gladiustul kirekesztettünk, ugyan gondolkodunk, hogy mentül hamarabb lehet, Olaszországban bemenjünk, és ott mind nyelvet, s mind egyebet tanuljunk, ha az fames sedáltatnék valamennyire. Ha az te Kegyelmed akarátja és consensusa accedál, elvégezett akarutunkat véghezvisszük. Bogáthi Miklós bátyám is az megmondott okokért eleget költött, úgyannyira, hogy talám harmadfél száz forinttal adós. Ha uram atyja megszabadítja, együtt leszünk és maradunk.”

¹¹ Somboriról még Heidelbergből így ír Kornis a már idézett levélben (Kornis György levele Kornis Farkasnak, 1591. január 17.): „Sombori bemegyén Ola[sz]országban most, talám ugyan hamar elindul immár, nem ír[om] Kegyelmednek, igen restté, borossá és akaratossá válék, valamin[t v]iseli magát Olaszországban, mert ott minden vitiumra nag[yob]b occasioja, commoditása vagyon.”; Sombori Sándorról azt is tudjuk, hogy Forgách Mihállyal és tanítójával, Krakkói Demeterrel együtt 1591 szeptemberében római és nápolyi körutat tettek. Uo. A levél átiratát közli: VERESS I., 225–227. Kornis maga is megírja apjának tanulótársai eltávozását: „Itt több erdélyi vagy magyarországi nincsen Johannes Herteliusnál. Forgách Mihály és Sombori Rómában mentek volt, onnan Neapolisban. Bizonyoson írták onnan valami németeknek, és ugyan az ő comesi is, kik megjövének, beszéllek, hogy halálra való betegek voltak, és nagy navalját, ként szenvedtenek.” Ugyancsak közli: VERESS I., 237.

¹² SZLAVIKOVSKY Beáta: *Magyarországi diákok itáliai egyetemeken, 1526–1918*. Budapest, 2007. 47.

¹³ 1592. november 6-án Eössi Andrásnak latin nyelven írt levelében Kornis György meg is említi Bogáthi távozását.

¹⁴ Bogáthi Miklós 1593. május 1-én indult vissza Gyulafehérvárról erdélyi látogatása után. Carillo rövid levélben ajánlotta az ifút Aquaviva figyelmébe a Collegium Romanumba készülő ifút. A levelet közli: VERESS Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyvei és iratai 1221–1864*. Budapest, 1941. 274.

¹⁵ VERESS II. 337; SZLAVIKOVSKY: *Magyarországi diákok*, 67.

¹⁶ Bogáthi két másik magyar diákkal, Cegei Vass Jánossal és Hunyady Andrással együtt tanult Rómában. 1595-ben Bogáthy és Hunyady voltak még Rómában, ellátási költségeiket pedig a pápa vállalta magára. VERESS II., 274. SZLAVIKOVSKY: *Magyarországi diákok*, 59.

A három ifjútól, Györgytől, öccsétől és Bogáthi Miklóstól több mint két tucat latin és magyar nyelven írt levél maradt fenn: Heidelbergből 1587 és 1591 között tizennégy levél, ebből hét Kornis Györgytől, öt Kornis Miklóstól, míg két levél Bogáthi Miklóstól; Padovából 1591 és 1593 között tizenegy levél, ebből csupán egy írója Bogáthi, a többi Kornis György; valamint egy levél 1595-ből, Rómából Bogáthi tollából.¹⁷

Heidelbergi levelek

	Dátum	Küldő	Címzett	Honnan	Levéltári jelzet ¹⁸
1.	1587. nov. 3.	Kornis György	Kornis Farkas	Heidelberg	N° 53
2.	1588. jan. 4.	Kornis György	Kornis Farkas	Heidelberg	N° 139
3.	1588. febr. 24.	Kornis György	Bethlen Krisztina	Heidelberg	N° 55
4.	1591. jan. 17.	Kornis György	Kornis Farkas és Bethlen Krisztina	Heidelberg	N° 73
5.	1591. jan. 17.	Kornis György	Kornis Farkas	Heidelberg	N° 157
6.	1591. jan. 17.	Kornis Miklós	Kornis Farkas	Heidelberg	N° 74
7.	1591. jan. 17.	Kornis Miklós	Bethlen Krisztina	Heidelberg	N° 158
8.	1591. jan. 17.	Bogáthi Miklós	Bethlen Krisztina	Heidelberg	N° 156
9.	1591. jan. 17.	Bogáthi Miklós	Kornis Farkas	Heidelberg	N° 155
10.	1591. ápr. 1.	Kornis Miklós	Bethlen Krisztina	Heidelberg	N° 160
11.	1591. júl. 8.	Kornis György	Kornis Farkas	Heidelberg	N° 162
12.	1591. júl. 25.	Kornis Miklós	Kornis Farkas	Heidelberg	N° 163
13.	1591. aug. 28.	Kornis György	Kornis Farkas	Heidelberg	N° 164
14.	1591. szept. 2.	Kornis Miklós	Kornis Farkas	Heidelberg	N° 165

Padovai levelek

	Dátum	Küldő	Címzett	Honnan	Levéltári jelzet ¹⁹
1.	1591. nov. 7.	Kornis György	Kornis Farkas	Padova	N° 168
2.	1592. márc. 13.	Kornis György	Kornis Farkas	Padova	N° 172
3.	1592. nov. 6.	Kornis György	Eössi Andárs	Padova	N° 177
4.	1593. ápr. 2.	Kornis György	Kovacsóczy Farkas	Padova	N° 84
5.	1593. ápr. 2.	Kornis György	Bodoni István	Padova	N° 179
6.	1593. ápr. 2.	Kornis György	Kornis Farkas	Padova	N° 180
7.	1593. ápr. 2.	Kornis György	Kornis Farkas és Bethlen Krisztina	Padova	N° 83
8.	1593. júl. 25.	Bogáthi Miklós	Kornis Farkas	Padova	N° 182
9.	1593. júl. 25.	Kornis György	Kornis Farkas	Padova	N° 183
10.	1593. júl. 25.	Kornis György	Bethlen Krisztina	Padova	N° 184

¹⁷ A leveleket lelőhelye: Kolozsvár, Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Oklevelek törzsgyűjteménye, Mike Sándor gyűjtemény, a Kornis családi levelezés darabjai a következő számok alatt: N° 53, 55, 73, 74, 83, 84, 139, 149, 155–165, 168, 172, 177, 179, 180, 182, 183, 184. Ezúton hálásan köszönöm Balogh Zsuzsánna és Tamás Máté segítségét a források másolatainak összegyűjtésében.

¹⁸ Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Oklevelek törzsgyűjteménye, Mike Sándor gyűjtemény.

¹⁹ Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Oklevelek törzsgyűjteménye, Mike Sándor gyűjtemény.

A források ellenére a két peregrinus diák pénzügyi helyzetével kapcsolatban a levélváltások töredékessége miatt csak részadataink vannak. Ezt is figyelembe véve, a levelek áttekintése után a tanulmányút fejenkénti évi költsége 250–500 aranyra tehető.

A továbbiakban e tanulmány főleg a padovai tartózkodásra koncentrál, emellett nem szabad figyelmen kívül hagyni a heidelbergi éveket sem, hiszen jó összehasonlítási alapul szolgál több szempontból is. Egyrészt ebből a periódusból maradt fenn a három ifjútól több levél, másrészt a heidelbergi tartózkodás anyagi vonzatai még a padovai évek alatt is szóba kerültek, többek között az ifjak ott felgyűlt tartozásai miatt. Amellett, hogy rögtön két peregrináló pénzköltési szokásairól két helyen is adatokat tudunk felmutatni, egy másik karrierlehetőség, a főúri udvarokban való szolgálat és az ezzel összefüggő lehetséges tanulmányok és költségek alakulását is végig tudjuk követni. Fontosak e részletek abból a szempontból is, hogy a legbővebb két újkori forrásunkban, Vass Miklós tanulmányaiban, valamint itáliai és padovai peregrinációt gazdag levéltári anyaggal feldolgozó Veress Endre mellékleteiben²⁰ sem találjuk a Kornis- és Bogáthi-leveleket teljes hosszukban. Míg Vass inkább tartalmilag utal az egyes levelekre,²¹ Veress a nem Padovát érintő, vagy unalmasnak ítélt részeket egyszerűen elhagyja, egy-egy etc.-val jelezve a kihagyás tényét.²² Emellett a levelek között Kornis Miklós levelei, valamint György eddig nem ismert pár levele még inkább árnyalhatja eddigi tudásunkat.

Azt biztosra vehetjük, hogy heidelbergi kettő-négy évi és padovai (itáliai) majd három évi tartózkodása alatt Kornis György és Bogáthi Miklós jelentős összeget költött szállására, étkezésére, ruházkodására és a tanulmányokra, valamint könyvekre, ajándékokra, közlekedésre és utazásokra. Emellett a Kornis családnak mind a Heidelbergből, mind a Padovából írt levelekben sokszor hangsúlyozták az ifjak a városok drágaságát, a költségek tetemes voltát, és életmódjuknak a körülményekhez képest való visszafogottságát. De a korabeli magyarországi és erdélyi kereseteket tekintve még így is jelentős összeggel terheltek családjaikat a több éves út során.

A pénzügyi részleteket tekintve a levelek szoros olvasásakor az első és legfontosabb adatcsoport a jól körvonalazható pénzcsoportnak útja. Ezeket a következőképpen jellemezhetjük: a pénz legegyszerűbb eljuttatása más peregrinusok által való, vagy más peregrinusokhoz érkező küldöttek, vagy velük együtt érkező, és rövid időn belül távozó erdélyi polgárok, szolgálok, esetleg családtagok által való levél- és csomagküldés volt. Ezen túl lehetséges volt még a kereskedőkön, kalmárokon át való pénzküldés, ám mint ahogy György és öccse is megjegyzi leveleikben, ez kiszámíthatatlan volt, és egyes esetekben megesett, hogy több hónapig, de akár egy évig is eltartott, míg a pénz a címzetthez eljutott.

Az időbeli összehasonlításhoz érdemes ellenőrizni, hogy maguk a levelek mennyi idő alatt jutottak el címzettjükhöz. Ebben segítségünkre van az a pár jegyzet, amelyet Kornis Farkas, György

²⁰ VERESS II. 210–211, 337, 519–521; VERESS I. 234–238, 242–245, 253–261.

²¹ VASS: Kornis György külföldi, 209–229.

²² Egy jegyzetben a következőképpen magyarázza a kihagyásokat (VERESS I. 238.): „A heidelbergi viszonyok ismertetését, ottani adósságainak okadatolását és öccse[!], Kornis Miklós heidelbergi igazi, meg vélt szenvedéseinek leírását – mint tárgyunkra nem tartozókat – elhagytuk.”

apja írt néhány levél címzése mellé, megjelölve a kézhez kapás dátumát.²³ A heidelbergi levelek között az 1591. július 8-án elküldött levelet Kornis Farkas november 21-én kapta kézhez, az augusztus 28-ra datált levelet október 22-én. A padovai levelek közül több esetben tudunk ilyen időpontot. A leggyorsabb levél György 1591. november 7-én már Padovából küldött levele, melyre apja érkezési dátumként november 25-ét írta. Az 1592. március 13-án küldött levél április 23-án érkezett meg Gyulafehérvárra, az 1593. április 2-án küldött két levél július 5-én érkezett meg (ezeket a leveleket Sombori Sándor vitte haza, mikor Kovacsóczy Farkas utasítására hazatért Erdélybe),²⁴ az ugyanabban az évben július 25-én küldött levelek pedig december 28-án értek haza. Úgy tűnik, legrövidebb idő alatt két-három hétbe telt a levelek útja, azoknak azonban átlagosan négy hónapba telt, míg Padovából Erdélybe vagy Erdélyből Padovába értek.²⁵ A Fernand Braudel által összegyűjtött, a levelek kézbesítési idejét érintő adatok között bár épp nem találunk a 16. század végére vonatkozó gyűjtést, mégis láthatjuk, hogy a rövidebb kézbesítési idők esetében ez megfelel az átlagosnak a távolságot tekintve is, amely során max. 100 km/nappal számolhatunk.²⁶ A hosszabb idő mind az aktuális, Magyarország és Erdély területén zajló eseményeknek köszönhető, mind annak, hogy sokszor nem hivatalos futárok vitték e magánleveleket, hanem barátok, tanulóársak, útítársak. Emellett a mind Heidelbergtől, mind Padovától hasonló távra, körülbelül 1500 km-re fekvő Homoródszentpál, ugyancsak Székelyudvarhely és a levél néhány érkezési jegyzetében feljegyzett Gyulafehérvár sem könnyen megközelíthető célpontok voltak. Több adatunk van arról, hogy egyik-másik levél elveszett út közben, és sokszor, félve, hogy előző levele nem érkezett meg, György és Miklós is hasonló vagy megegyező tartalmú leveleket küldött pár hetes csúszással, kéréseik megerősítésére.

Visszatérve a pénzek útjára, a peregrinustársak, követek és kereskedők mellett a bankárok jelentették a biztos pontot mind a heidelbergi, mind a padovai tartózkodás idején. Méghozzá két bécsi kereskedő bankár, akiket Györgyék többször meg is neveznek. Az egyikük Lazarus Henckel (később Lazarus (I) Henckel von Donnersmarck), a másikuk Georg Kazbek. Kornis György többször tájékoztatta apját a pénzcsetornáról és a pénzküldés részleteiről.²⁷ Így még heidelbergi tartózkodása alatt, Padovába való indulása előtt, 1591. augusztus 28-án küldött levelében, sürgetve apját a her-

²³ Nehezíti a dátumok számolását, hogy több levélben utal György arra, hogy épp a régi vagy az új naptárt használja. Apja dátumozásához ilyen fogódzó nem áll rendelkezésünkre.

²⁴ VERESS I. 102.

²⁵ Emellett György leveleiben is találunk néhány (talán túlzó) adatot az Erdélyből érkező válaszlevelek érkezésének idejével kapcsolatban. Az 1592. március 13-ra dátumozott levélét ugyanis például így kezdi: „Megadák, szerelmes uram, atyám, az te Kegyelmed levelét 18. napján januáriusnak, mely énnekem sokképpen igen szerelmes lón, mert immár egész esztendeje múlt vala, hogy semmi írását nem láttam vala Kegyelmednek...”

²⁶ Fernand BRAUDEL: *The Structure of Everyday Life, Civilization and Capitalism, 15th-18th Century I.* London, 1985. 424–427.

²⁷ Így beszél például a bécsi bankárokon keresztül való pénzküldésről egyik levelében: (Kornis György levele Kornis Farkasnak, 1591. január 17.): „Vagy hogy ha inkább tetszenék te Kegyelmednek, Kegyelmed megszerezhetné, hogy Bécsben szólnának Henkel [Henckel] Lázárnak, hogy írta Norimbergában, egy factora adna és küldene annyit ide, az mennyit Kegyelmed akarna, vagy tallérul, vagy aranyul. Annakutánna megküldhetné és fizethetné Kegyelmed az kolozsvári kalmarok által, az mellyek által Bécsben is elperficiálhatná ezt te Kegyelmed. Így jobb és sokkal hamarabb is volna.”

cegnél felgyűlt adósságainak minél előbbi kielégítését, a sokak által már idézett részletben még az aktuális árfolyamokról is beszámolt. Elmagyarázta a pénzváltás módját, és javasolta, hogy ugyanolyan pénznemben adassák át a kalmárokkal a pénzt, amiben leadták.²⁸ Az ingadozó árfolyam azért volt lehetséges, mert Heidelberg nem volt tagja annak az Augsburg, Nürnberg és Regensburg közötti uniónak, amelyben egyeztetett árfolyamokkal dolgoztak.²⁹ Az árfolyamra egy későbbi, padovai levelében is utalt Kornis, ahol a Heidelbergből való indulásakor nála lévő összeget írta meg apjának, valamint azt is bevallotta, mennyi adósságot hagytak maguk után Heidelbergben. Kornisnak százegy aranya és 4 pacca, azaz huszonnégy magyar pénze, vagyis dénárja volt.³⁰

Padovából pedig a bécsi bankárok velencei factoraihoz irányította apját.³¹ Hogy Bécs és Velence között nagyon aktív volt a pénzkereskedelem, amelyben a magyar forintoknak, talléroknak és dénároknak is nagy szerep jutott, jól mutatják azok a század közepén és második felében kiadott nyomtatványok, amelyek a kereskedőket igazították el abban, hogyan válthatnak pénzt a két város között nyereséggel és veszteséggel. Nem tudjuk, Kornis mennyire ismerte e factorokat, de az biztos, hogy többször is járt Velencében, és mivel Padova velencei fennhatóság alatt állt, a napi kapcsolat is biztosított volt. Emellett a nagyszámú külföldi tanuló miatt fel voltak készülve Heidelberghez hasonlóan az ilyesfajta pénzmozgás kezelésére is.

²⁸ Kornis György levele Kornis Farkasnak, Heidelberg, 1591. aug. 28.: „Ha mikor Isten adja, hogy Kegyelmetek a kalmárok által meg akarja küldeni, fizetni az pénzt, Kegyelmetek expresse megírja, kérésse őket, hogy az fejedelemnek in specie, azaz ugyanazon monétában szolgáltatassák be, mert egyébként Kegyelmeteknek kárt tennének. A pénzt ők csak küldenék, az mint Bécsben jár, Norimbergában, onnan az *bécsi ember factora úgy, mint ott jár. Norimbergában pedig 27 paccért jár egy arany, de Heidelbergában mostan 29 paccért veszik el, az tallér ott 18 ér, itt 19.* Igen caveállják azért, az kik odaadják Bécsben, hogy meg ne mutálják az pénzt. Vagy talán jobb lesz várakodni, és az fejedelem követének, chirographust vevén tőlle, megadni.” (Kiemelés tőlem. – L. B.)

²⁹ Ezúton is köszönöm Buza János segítségét az átváltásokkal kapcsolatos részletek magyarázatában.

³⁰ Kornis György levele Kornis Farkasnak, Padova, 1591. nov. 7.: „Rész szerént az Fejedelem távollététül, de leginkább Stuys Péter uramnak absentiája miatt véghez dolgunkat nem vihetjük idején. Hogy megjöve, hamar expediala, és költséget ada. chirographumot adánk, és az megfizetésre Kegyelmednek akaratjából Kegyelmeteket obligáljuk abba, hogy elvöttük, megjelentjük, voltunk ezelőtt is ötven-ötven aranyával az fejedelemnek adóssok, mellyet én Kegyelmednek nem jelentettem, nem is ítéltém szükségesnek lenni, holott syngraphumunkat úgy kívánták vala, hogy minekelőtte elmenénk, indulnánk Heidelbergából, exsolválnák. Én megmíveltem volna, de az Bogáthi Miklós urambátyám állapotja szüksége sem azelőtt, sem most nem engedé. Nálá nélkül pedig nem lehetött, mert úgy ígértük, hogy együtt fizetjük meg, sőt, öneki semmit nem akarnak vala adni nyilván, hanem azt kívánják vala, hogy csak én vegyem magamra azt az száz aranyat, és egyedül írjam az adóslévél alá nevemet. [...] Maradott vala még, miérthogy azt az adósságot meg nem fizethettem, *százegy aranyam és 4 paccom, azaz huszonnégy magyar pénzem*, azzal társaságot várván ilyen hosszú útra 18 die Septembris indulék el.” (Kiemelés tőlem. – L. B.)

³¹ Kornis György levele Kornis Farkasnak, Padova, 1591. nov. 7.: „Annakokáért Kegyelmed legjobban, hasznosban cselekeszik, ha Kegyelmed úgy rendeli költségemet, hogy enélkül meg nem fogyatkozom. Mert úgy gondtól, bútól megment, és kevesebbet költök, holott város fejébe mindent drágábban adnak, és ha magunk asztalán kezdünk lakni, s úgy olcsóbban telik, mindenkor praesens pecunia requiráltatik. Kegyelmed *Kazbek Györgynél vagy Henckel Lázárnál Bécsben* elvégeztetheti, hogy írjon ide Velencében az ő factorának, Kegyelmetektől rendelt pénzt adjon kérésünkre, azután Kegyelmed Bécsben megküldeti az ott való rendelt embernek, és valamint jár az arany, alább váltatik pedig, az mint értettem, hogysom mint Erdélyben, aprópénzzel megfizetheti.” (Kiemelés tőlem. – L. B.)

Bogáthi Miklós is említi Henckelt egy Kornis Farkasnak Padovából írt levelében, amelyben korigálja a korábban téves nevet, ugyanis összekeverte Henckelt Sebastian Eisler kereskedővel, és a Kornis Miklósnak küldendő 60 aranyat így nem tudta Bécsben átvenni.³² Hogy nem csupán ők voltak, akik a bécsi bankárkereskedők és az ő nürnbergi és velencei factoraik által jutottak pénzhez, megerősíti Szamosközy István, a Kornissal egy időben Heidelbergbe, majd később Padovába beiratkozó Sombory Sándor nevelője, aki 1592 januárjában a következőket írja Kovacsóczy Farkasnak Padovából:

„Ami minket illet, nagyságos uram, a föllebb múlt napokban a szükség arra kényszerített, hogy a bécsi Kazpech [Kazbek] Györgytől kölcsönt vettünk föl; az egész összeg százötven velencei, s e szerint száz magyar aranyat teszen ki praecise. A kölcsön Sombory úr nevére szól, kamattalan, s visszafizetésre bizonyos terminust nem tűztünk ki, hogy ha elhúzódnék is, ne legyen az adós hitelének kárára.”³³

Ugyanez a Szamosközi, bár éppen az általa kísért Sombori írta meg Kornisnak Padovából Heidelbergbe, hogy Padova olcsóbb, így mindenképpen oda menjenek, levelében a város drágaságáról panaszkodik. Tudjuk, hogy ebben az időben fokozatszerzés, avatás szempontjából Padova az egyik, ha nem a legdrágább egyetem volt Itáliában. Sokan, akik itt tanultak, más, olcsóbb egyetemekre mentek tanulmányaikat befejezni. Ugyancsak visszatartott sok hallgatót az itteni fokozat megszerzésétől az az V. Pius pápa által kiadott 1564-es rendelet, amely szerint azok, akik doktori címet akartak szerezni, esküt kellett tenniük a katolikus hitre a Sacrum Collegium Iuristarum előtt. Természetesen a velencei közoktatásügyi tanács talált kiskaput erre is, így alapvetően a valósi türelem volt jellemző az egyetemen.³⁴ Visszatérve az árakra, Veress Endre monográfiájában azt írja, hogy Padova a 16. században nem volt kifejezetten drága, egy közepes vagyonú külföldi diák átlagosan 100 aranyat költött el évente. Ennél természetesen a módosabbak jóval többet.³⁵ Szamosközi nem teljesen így vélekedett az árakról, egy helyen a következőket írta: „Az élet itt

³² Bogáthi Miklós levele Kornis Farkasnak, Padova, 1593. júl. 25.: „Írtam vala, uram, Kegyelmednek *Bécsből* is, hogy semmiképpen az Miklós uramöcsém számára való 60 tallérnak szerét nem tehetem. Akkor úgy tetszik, hogy *Sebastian Eisler* felől írtam volt Kegyelmednek, hogy mind levélre, s mind egyébre gondot visel, de elvétkéztem volt, ha ötlet írtam, mert *Lazarus Henckellel* [Henckellel] szoltam, egy ott való fő áros emberrel.” (Kiemelés tőlem. – L. B.)

³³ A latin nyelvű levelet magyar fordításban közli: KÁROLYI: Szamosközy, 249. Latin nyelven kiadva: Szamosközy István történeti maradványai, 1566–1603, kiad. SZILÁGYI Sándor, Budapest, 1876. III–VI. (Sokat mond Szamosközy leveleinek tartalmával kapcsolatban kiadója megjegyzése is, aki meglepődve szembesült a peregrinusok bankárokkal való üzleteléseiével és csatáival: „De Erdélytől Padua messze volt, havak teltek el, míg az onnan küldött pénz Bécsen, Velecezn át rendeltetése helyére, s akkor is a kapzsi bankárok tetemes levonásai által megnyírbálva megérkezett.”)

³⁴ A Riformatori dello Studio collegium alapításáról lásd pl. HAMZA Gábor – SZABÓ Béla: A magyar-olasz jogászkapcsolatok történetéhez. In: HORVÁTH Ákos (szerk.): Tanulmányok az újkori külföldi magyar egyetemjárás történetéhez. Budapest, 1997. 10.

³⁵ Veress arról is beszámol, hogy ez havi 5–7 koronát jelentett havonta. Ezen kívül Padovában Bolognánál olcsóbbak voltak a könyvek, sőt, a tanulmányok végén a kereskedők sok esetben vissza is vették azokat. A tehető diákok az éves 100 aranyál jóval többet költöttek lakásra, étkezésre, szolgálókra, utazásra, nem is beszélve a város által rendezett mulatságokról, estélyekről, a lovagló-, vívó- és táncleckékről (VERESS II. CXI–CXII).

elégséges lehetne, de nem tudom miért, itt még bő időben is szükség van.”³⁶ Úgy tartotta, hogy egyik ok Velence közelsége, és az, hogy minden árut oda hordanak, majd onnan szerte Európába. Emellett a kereskedők nyereségvágya és kapzsisága is felverte az árakat az egyetemi városban. Tudjuk azt, hogy Kornis és Bogáthi az első időkben szállásra „minden holnapra ágytul, kamarátul és ételtül 6 aranyat és 40 magyar pénzt”, vagyis 6 aranyat és 40 dénárt fizetett.³⁷ Ezt később úgy próbálták csökkenteni, hogy maguk vásároltak élelmet és maguk főztek.³⁸ Mint Kornis több levelében említette, két út lehetséges. Vagy a fentebbi összeget fizetik havonta, és ha elfogy a pénzük, könnyebben kapnak haladékot, hitelt, vagy folyamatosan rendelkezésükre áll készpénz, így tudnak magukról gondoskodni. Mint megjegyzi a hitelekéről: „Mert itt nem várnak csak egy holnapig is, mint Németországban, ahun várnak is, nagy sok uzsurával és fanussal.”³⁹ Látható, hogy az olasz nyelv elsajátítása mellett a hónapok során a magukról való gondoskodást is megtanulták, és Kornis utolsó leveleiben már erről mesél apjának. Összevetésül, a már emlegetett Somboriék csak élelemre havonta 13 aranyat költöttek el.⁴⁰

Pontos adatunk van arról is, hogy Kornis utazásai, amelyek közül az elsőnek az útvonalát is ismerjük, és mindkettő hosszát napra pontosan meg tudjuk adni, mennyi költséget emésztettek fel. Heidelbergből írt leveléből tudjuk, hogy a hazulról Heidelbergig tartó út költsége 70 tallér és egy arany volt, míg a Heidelbergből Padovába való egy hónapi utazása 37 aranyba került.⁴¹

³⁶ KÁROLYI Árpád: Szamosközy István történeti maradványai. Budapesti Szemle 17 (1878), 248.

³⁷ Kornis György levele Kornis Farkasnak, Padova, 1591. nov. 7.: „Abból az aranyból, mely maradt vala az úttól, 64 marada még ide való költségemre. Azzal meddig érhetem, nem tudom. Igyekezem rajta, hogy csak egy fillér is hiába el ne menjen benne, el ne fizessek, költsék, hanem hasznos és szükséges helyre, dolgaimra expendáljam. Itt minden holnapra ágytól, kamarától és ételtől 6 aranyat és 40 magyar pénzt fizetünk. Azt pedig igen exacte és idő előtt megkívánják a gazdák, az mennyire lehet. Vannak olyak, kik csak maguk pénzével ömaguk vesznek reggel estig való eleséget, gazdaasszonyukkal főzetnek, és úgy laknak, élnek bizonyos fogadott kamarában. Mondják némelyek, hogy úgy olcsóbban lakhatnak, de némelyek tagadják viszontag. Mi azt még nem experiálhattuk, próbálhatjuk, mert sem nyelvet nem tudunk még, sem pénzzel úgy nem vagyunk instruáltatva, hogy azt cselekedhetnők, mert ha egy ideig úgy vásárlanánk is, nem sok idő múlva pénzünk elfogyna, holott bátyámuramnak, mikor ide jutott, semmi pénze nem maradt több két aranyánál, melyet az öccse küldött vala doppelül Fejérvárról, s ha most jó idején az én kevés pénzzemmel asztalra nem mennénk, osztán fogyatkozva nem várnának a gazdák. Mégis így praenumerálunk most, és ennek utána ha megszűkülünk is, inkább elvárunk. Magamat meg nem vonhatom, és azt nem cselekedhetem, hogy megtagadnám Bogáthi Miklós urambátyámtól, noha talán hasznomra nincsen, de mégis úgy kell lenni, az idő szükségét azt mutatja. Illik azért, hogy Kegyelmed Boldizsár uramat intse, hogy ennek utána is magát meg ne vonja, hanem mentül hamarabb lehet, pénzzel értesse, hogy én is kárban ne essem.”

³⁸ Kornis György levele Kornis Farkasnak, 1592. március 13.: „Csak hogy kevesebbe teljék itt lakásunk, immár mi magunk vásárlunk minden napra valamit. Itt olyan rendtartások vagyon az olaszoknak főképpen, hogy magok vesznek mindent, és úgy táplálják magokat. Ím, mi is elkezdtük, de nem tudom, ha küsebbíthetjük-e költségünkert, vagy nem. [...] Kancellárius uram is intötte arra Somboriékat, de ők meg pénztelenségektől nem mehettek arra.”

³⁹ Kornis György Kornis Farkasnak, Padova, 1593. április 2.

⁴⁰ Az összegről Kornis ír apjának az 1591. július 8-án Heidelbergből apjának küldött levelében: „Dominus Alexander Somborius valde sibi in literis ad me datis gratulatur, quod ex hac valle angustiarum exire potuerit. Scribit se cum praeceptore Patavii per mensem vivere aureis tredecim, minus 50 nummis ungaricis. Magno Equidem praetio, sed nec hic minoris vixit.” Említi: VERESS I. 96.

⁴¹ Kornis György levele Kornis Farkasnak, Padova, 1591. nov. 7.: „Immár az mi az én állapotomat concernálja, Istennek gondviseléséből 17. napján októbernek jövének ide az új stílus szerint, mellyel immár élnünk kell. Kegyelmed

Heidelbergből útiköltségére utalva a következőt írja apjának, amiből láthatjuk, hogy milyen különbségek voltak még a hasonló helyről érkezett és rétegből származó ifjak költekezései között is:

„Meggondolhatja Kegyelmed mellyet én csak te Kegyelmednek írok, hogy ha ilyen szűk hely nem lött volna, tehát sem Sombori el nem költött volna esztendeig ezer forintnál többet, és Bogáthi urambátyám is immár ez két esztendőttől fogva ez mostani adósságával egyetemben háromszáz aranyat és másfélszáz tallért. Én tovább voltam itt és az úton is 70 tallérom és egy aranyamat elköltöttem vala. De mégis, ennyi üdőtől fogva, az öcsém szükségét is hozzávetvén, ha megproportionáljuk, tehát vétek kívül lesznek.”⁴²

Kornis öccse, mikor azért könyörög sorozatosan apjának 1591-ben írt leveleiben, hogy engedje, vitesse el Heidelbergből, ahol, mint Miklós mondja, „nemigen sokat látok, sem tanulok”, kéri, hogy a száz tallér tartozása kiegyenlítése mellett küldjön neki útiköltséget. Egyik levelében ezt ötven tallérban jelzi, másokban huszonöt aranyban, de megjegyzi, hogy ha akár hat forintja is lenne, ő elindulna azonnal. Bár György Heidelbergből és Padovából is ír ruházkodásának nehézségeiről, és kéri anyját, hogy erdélyi ingeket, zsebkendőket küldjön neki,⁴³ valamint panaszkodik a padovai posztó magas ára és silány minősége miatt,⁴⁴ öccse, Miklós az, aki a herceg udvarában forgolódva tényleg komoly gondokkal küszködik mind az anyagiakat,⁴⁵ mind ruházkodását te-

gondolhatja és ítlheti, hogy ilyen hosszú utat költség nélkül véghez nem vihettünk, különben nyilván 37 arannyal nem perfiálhattuk. Tudom, hogy Kegyelmednek soknak tetszik, mint énnekem is elégnek láttatik, de mindnyájan mostani drágasághoz képest azt ítlték, mondták, Binghner Márkus is, ki ezt az levelet hazaviszi Kegyelmednek, hogy nem sok és nagy parsimoniával éltünk.”

⁴² Kornis György levele Bethlen Krisztinának, Heidelberg, 1591. január 17. A levelet részleteiben idézi: Vass: Kornis György külföldi, 215.

⁴³ Egy korai levelében nem csak az ingekről, de a levelek kiszámíthatatlan voltáról is említést tesz (Kornis György levele Bethlen Krisztinának, Heidelberg, 1588. február 24.): „Ezelőtti leveleimben is írtam Kegyelmednek valami ingek felől, mellyek talán haza sem jutottak, s nem is jutnak mind haza ilyen messzül s ennyi sok zűrzavarban. Azért most is kérem Kegyelmedet, hogy Kegyelmed csináltasson egynehányat, mind alsót, mind felsőt, mert én az német ingnél örömesben viselném az magyarországi inget, vagy erdélyit.” Hasonló óhajjal fordul anyjához Padovából is (Kornis György Kornis Farkasnak és Bethlen Krisztinának, Padova, 1593. április 2.): „Kérem Kegyelmedet, szerelmes aszszonyom, hogy ha mikor Isten te Kegyelmednek módot mutat az elküldésben, Kegyelmed küldjen valami ingeket ismét, én nem tudom, mi dolog, de szertelen hamar elszagatták az mosók, úgyannyira, hogy nem mindenkor merem kezekben bízni, hanem niha én magam is mosom meg, főképpen az kűs keszkenőket. Nem szégyen, mert amaz bölcs és eszesen peregrináló Ulysses, kinek eszes vándorlásáru egész könyvet írtanak, mind kovács, szakács, sütő, lovas, mosó volt. Anna asszony húgomtól is várok egy szép kűs keszkenőt, és is, ha mikor Isten hazaviszen, s leszen miből, ha nem egyébbel, egy kesztyűvel megajándékozom.”

⁴⁴ Kornis György Kornis Farkasnak, 1593. november 7.: „Az itt való hely mindenbül igen szűk, és csudálkozom, hogy még az posztó is drágább itt, hogysen mint Erdélyben vagy Németországban.”

⁴⁵ Ezt írja például apjának 1591. szeptember 2-re datált levelében: „Szerelmes uram, atyám, az Kegyelmetek hozzám való ritkán írását és latogását bizony igen bánom, kiről semmit is nem tehetek, kinek okát nem tudom, hogy ha Kegyelmetek szemei elől ugyan elvetett, vagy pediglen nem lehetött, hogy Kegyelmetek énnekem még csak egy pénzt is nem küldött, nemhogy annyit, kivel ittegen mostan nagy zűrzavarban vagyok. Én nem tudom, meggyek, szerelmes uram, atyám, ilyen idegen földön és senkihez is nem bízhatok, mert senki sem ismer, és úgy én senkitől is pénzt nem kérhetők, az én adósimmak pedig meg nem fizetketek, kik énrám minden nap panaszkodnak, hogy ha az városba alámegyek, ki itt, ki amott jó hozzám, és úgy pirongatnak, úgyannyira, hogy az mint hiszem, az fejedelemnek akarnak rám panaszkodni. Azokáért Kegyelmedet kérem, szerelmes uram, atyám, hogy Kegyelmed ebből az rabságból, adós-

kintve. Mint mondja, a herceg szolgálataért évente két váltás ruhát ad neki nadrággal, de ezen felül semmivel nem támogatja. Így például németül is nehézkesen tanul, beszélni csak hibásan tud, és írni sehogysem, mert ahhoz havonta tandíjként két aranyat kellene fizetnie,⁴⁶ amit nem tud finanszírozni.⁴⁷ Megtudjuk azt is az ifjú Kornistól, mennyibe kerültek az említett ruhane-műk. Mint írja, egy inget egy tallérért, egy fodrot egy aranyért, egy sarut fél forintért, egy süveget 3 forintért, egy salavárit egy aranyért tud beszerezni.⁴⁸

Összehasonlításul, a 16. századi Magyarországon és Erdélyben az 1590-es években nagyjából 9 aranyforintba került egy szürke vágómarha, a marhahús fontja 2–2,5 dénár között mozgott, a füstölt sertésszalonna ennek majdnem a duplája volt. Egy pint (2,41 liter) bor ára 10 dénár körül volt. Az 1590-es években egy jobbágyok által hordott saru 50–80 dénárba, míg egy pár cipő hozzávetőlegesen 60, egy szattyáncsizma 100 dénár, vagyis egy aranyforint volt. Egy karmazsin-csizmáért pedig akár 4 aranyforintot is elkértek. Egy kocsmáros bére havi 2–4 aranyforint volt, végvári katonáknál egy lovas 3 forint, míg egy gyalogos 2 forint zsoldot kapott, egy ácslegény

ságból szabadítson meg, kit Kegyelmednek meg akarok szolgálni, ha Isten engemet éltet, bátor csak annyit küldene Kegyelmed, amennyivel adósságimot megfizethetném mind az bátyámékkal egyetembe, hogy ha ruhámot el kellene adnom is, hát bizony ittegyen én nem maradnék, hanem menten mennék, ha koldulással kellene is élnem, de én ittegyen nem maradnék.”

⁴⁶ Kornis Miklós Kornis Farkasnak, Heidelberg, 1591. szeptember 2.: „Az mint Kegyelmed írja, szerelmes uram, atyám, hogy az német nyelvet tanulnám, az mint lehetett, tanultam, de még élek, vétkesen szólok, noha tolmácsot nem keresek. Írni pedig nem tudok, mert ha pénzem volna, hát tanulnék mind írni, mind pediglen egyebet. Ha írni tanulok, hát minden holnapban két forintot kell adnom azért. Énnekem pénzem nincsen, és úgy nem tanulhatom.”

⁴⁷ 1591. július 25-én a következőket mondja ezzel kapcsolatban apjának, miután lehetetlen anyagi helyzetéről újfent beszámol: „Az én adósságimot száz tallérral megfizethetném még most, az kivel itt adós vagyok, osztánon[!] az mivel hazamehetnék, azt én nem tudom, 25 aranyat gondoltam, hogy rámegyen. Továbbá, az mint Kegyelmed írja, hogy én innen hazamenjek, hát az nem lehet, mert az adósságot meg kell fizetnem, és annakutána ha pénzem leszen, hát elmegyek, ha csak hat forintom volna is, hát elmennék.” Szeptember 2-án küldött levele végén ezt írja: „Az mint Kegyelmednek megírtam, száz tallérral azt [a tartozást], mint hiszem, megfizethetném, de ha Kegyelmed másfél száz tallért küld, hát innen tisztességesen elmegyek és elmehetek, mert bizony az száz tallért mind az adósságomra kell vesztegetnem. Ötven tallérral elmehetek.”

⁴⁸ Kornis Miklós levele Kornis Farkasnak, Heidelberg, 1591. júl. 25.: „Nem azért, hogy énnekem valami bánatom volna, vagy ezelőtt lett volna, hanem hogy sok adósságot szerzenék, és sokat kellene költenem mindenre, azt mint ezelőtt is írtam, énnekem kell vennem minden magam szükségemre valót, kit kegyelmed ennekelőtte is megérthetett, főképpen Bogáthi Miklós urambátyámtól, hogy mind ruhát, süveget, inget, sarut, fodrot, salavárit, mindent énnekem kell vennem. Egy hitvány inget egy tallérért kell vennem, más rossz lenvászonból csináltatott. Egy fodrot egy aranyon, egy sarut fél forinton, egy süveget 3 forinton, egy salavárit egy aranyon, és így vesse meg kegyelmed, hogy mivel értem volna meg eddig, ha én csak úgy viseltem volna magamat is, mint itt egynehány lovas inasok. Azokáért kérem Kegyelmedet, mint szerelmes uramat, atyámat, hogy Kegyelmed, szerelmes uram, atyám, engemet ne hagyjon valami pénz nélkül, kit szolgáljak meg Kegyelmednek, kivel én ittegyen az én adósságimot megfizethessem, és kivel elmehesek, kit megírtam Kegyelmednek. Azokáért szerelmes uram, atyám, az én uramra én nem vethetek, hogy önagysága énnekem semmit is nem ad, mert az én két ruhámat, két salavárimat megadja, az mint illik, de Isten látja, hogy annál többet egész esztendeig nem ad, és avval nem érem meg, ha csak vasárnap venném fel. Azon kívül valamit kell vennem, hát én magam pénzen kell szerét tennem. Hogy ha pedig kérjük, hogy valami keveset jobban látna hozzánk ruházatunk felől, hát azt mondja, az kivel ő tartozik, azt megadja, ha itt őneki nem tetszik, hát keressen más urat. Hogyha én innen elmehettem volna is az adósság miá, hát csak így is nem tartanának másutt. Immáron azért Kegyelmed ezen gondolkodhatik mindenképpen.”

napi bére 13–20 dénár volt, egy mezőgazdasági napszámosé 10–12 dénár. Egy kamarai tanácsos a 16. század második felében kb. 300–500 aranyforintot keresett, vagyis nagyjából annyit, amennyit Kornis György évente elköltött peregrinációja során.

Kornis apja győzködése közben többször említ leveleiben magyar peregrinusokat, akik több időt töltöttek el nála külföldi egyetemeken (kezdvé Janus Pannoniussal, akiről az a mondás járta, hogy 18 évig peregrinált). Akik pedig csak egy-két évig voltak külföldön, azok Kornis szerint már eleve olyan tudással jöttek az egyetemre, ami segítette őket a gyors haladásban. Ezt Kornis magáról nem mondhatta el, hiszen előszeretettel hangsúlyozta, milyen fiatalon küldte apja Heidelbergbe, és az időhöz és korához képest a lehető leginkább igyekezett tudása gyarapításában. Az erdélyi peregrinusok kapcsán természetesen az is szóba kerül, hogy ezek az ifjak jelentős anyagi támogatást kaptak külföldi útjukhoz. **Nem ez történt Enyedi Györggyel is**, aki szintén szerepel Kornis e levelében, mint olyan, aki már nagy tudással érkezett az egyetemre. Enyedi Genfben és Padovában tanult, és Kornis peregrinációja idején már az unitáriusok püspöke volt. A század nyolcvanas éveiben peregrinált, és köztudott volt róla, hogy a városi tanács adott pénzt útjára. Genfben másfél, Padovában is majd másfél évet töltött, útjára összesen 260 aranyat kapott, amelynek jelentős részéből azonban könyveket vásárolt, amiket azután hazavitt Erdélybe.⁴⁹

Való igaz, Kornis tanulmányairól nem sokat ír leveleiben. De megjegyzéseiből feltételezhetjük, hogy elveszett leveleiben jóval több szót ejtett az oktatásról. Az biztos, hogy fontosnak ítélte a tanulást, és hogy unokatestvérével együtt az olasz nyelvet is viszonylag gyorsan elsajátította. Padovába érkezésükkor, 1591. november 7-én ezt írja apjának tanulmányai megkezdéséről: „Professzorokat még nem hallgathattam, mert még csak most redeálnak officiumokra. Hétfőtől fogva az fő iuriconsultust hallgattam, az igen tetszik, jól olvasnak, de az deákok gyakorta interturbálják.” Rómába indulásuk előtt, 1593. július 25-én pedig így ír apjának: „Most a professorok suspendálták leckéjeket, immár itt nem is olvasnak novembernek harmadik napjáig, mi is az nagy hévség miá jobban ítélők, tölthetnők Sénában, ahun akadémia is vagy, azt az kevés időt, azért hamarabb is indulni akaránk, mind az nyelvnek is szép és tiszta voltáért, mert ott Sénában szólnak igazabban és legszebben.”⁵⁰

⁴⁹ Kornis György levele Kornis Farkasnak, Padova, 1591. nov. 7.: „Valakik laude eloquentia vel doctrina, arte aliqua florerunt, excellátanak, vagy emineálnak is moston, mind több ideig laktanak ide ki, sokkal is, hogysen mint én. Janus Pannonius episcopus quodam quinqueecclesiensis tizenynolc [hivatalosan csak 11] esztendeig mulatott volt. Michael Paxi, kinél az mi seculumunk magyart tudósbat nem látott, tizenkettőig maradt [Paksi Mihály 1565-ben Wittenbergben tanult, 1566-ban Bázelen, 1568-ban Heidelbergben orvostudományt hallgatott, utána Frankfurtba ment, 1570-ben Krakóban, 1572 tavaszán Lyonban volt, majd újra Heidelbergben. 1574 őszén Lengyelország, onnan Padovába.]. Cancellarius uram is [Kovacsóczy Farkas] tizenkettőt, ha nem tizenötöt betöltött. Elhagyom az többet, mint ím Marcellus Nagyot és több afféléket, kik sok ideig való lakásukkal nagy tudományt és glóriát kerestének maguknak. Mert az mi Enyedit és több afféle rendűeket nézi, kik kevesebbe laktanak ide, azelőtt is scholamesterek és gubernátorok voltak ők, és annyi fundamentumok volt, hogy csak subliminora necesse fuit illis gucerere, humilia, poetarum scripta et oratorum praecepta ne inspexerunt guidem.”

⁵⁰ Ugyancsak az utazásról ír Bogáthi Miklós Kornis Farkasnak a Györggyel egy időben küldött levelében: „Utunkat, mint reméltük legyen, [udo]m, György uram Kegyelmednek megírtja, az nagy hévség miá nem ítéljük, hogy szep-

Hogy jobban képet alkothassunk az itáliai egyetemről, érdemes a már említett Sombory Sándor nevelőjének, Szamosközy Istvánnak Kovacsóczy Farkas részére 1592. január 5-én Padovából küldött levelét idéznünk. Mint mondja:

„A közelebbi múlt napokban az egyetemi tanács az iskola állapotának reformálásán s oly egyes intézmények megszüntetésén, melyek az idő folyamában elavultak, nagy szorgalommal dolgozott; először is nevezetesen az irányban, hogy a professorok a leczkéket folytonos előadással tartassák s ne a toll alá dictáljanak, a mint az némelyeknél, hogy mennél több hallgatót gyűjtsenek s azok kedvében járjanak, rendes dolog; aztán pedig a tekintetben, hogy az előadások az egész órát betölthessék, mert ezelőtt a hallgatók lármája s csintalankodásai miatt egyik-másik tanár gyakran félbeszakíttatván, alig praelegálhatott az egy órányi idő harmadrészeiben, s így a rossz erkölcsűek magaviselete miatt a jobbak is hátramaradtak tanulmányaikban. A tanulóknak is keményen meghagyták, tartózkodjanak a tanárok kifütyülésétől s a lecke alatt minden zajongástól s botránycsinálástól, mely romlottság valamennyi auditoriumban annyira elharapózott, hogy nincs semmi menten e féktelenségektől, mintha bormérők s korcsmárosok cívódnának a csapszékekben. Akik a parancs ellen vétének, börtönnel, bírsággal lesznek büntetve, vagy eltávolíttatnak a főiskolából. A rendelet szokás szerint a díszteremben lőn felolvasva s kihirdetve, aztán kifüggesztve, s bár a dologban nagy volt a buzgóság, azért csak olyan maradt a láрма s csak olyan a zajongás most is, mint ezelőtt volt.”⁵¹

Padova elhagyása előtt arról is ír György apjának, hogy unokatestvére egy lóval tért vissza Erdélyből, amit meg is tartott, és nagy hasznát vette, míg György minduntalan kénytelen volt lovakat bérelni. Emiatti elkeseredésében felkeresték azt a kereskedőt, aki Bogáthival együtt érkezett a városba, hogy elcseréljék a lovat vele egy (vagy több) másik lóra. A kereskedő, Eötvös András, kolozsvári esküdtpolgár rá is állt volna arra, hogy Kornisnak adja a kért lova(ka)t, amivel azután a két peregrinus Sienába ment volna, ahol eladták volna Kornis lovát, de a kereskedő csere helyett aranyat kért volna Kornistól. Ő azonban apja rosszállásától és a nagy költségtől tartva végül elállt tervétől.⁵² Miután elhagyta Padovát, nem ír többet apjának, vagy azok a levelek nem maradtak ránk.

Az utolsó levelet, mely György peregrinációjához köthető, 1595. február 10-én küldi Bogáthi Miklós Kornis Farkasnak Rómából, haza indulása előtt pár héttel-hónappal.⁵³ Ebben felelegeti,

tember előtt Rómába mehessünk, hanem talám Sénában mulatunk, ott is jó akadémia és sok fő tudós emberek is vadnak, azt az üdőt is heába el nem töltjük.”

⁵¹ A latin nyelvű levelet magyar fordításban közli: KÁROLYI: Szamosközy, 248. Latin nyelven kiadva: Szamosközy István történeti..., III–V. Idézi: VERESS I. 100.

⁵² Kornis György Kornis Farkasnak, 1593. július 25.: „Bátyámuram hozott volt be egy lovat, kit mind ez óráig megtartott nyugodalmára és kevesebb költésére is, látván azt, hogy énnekem nehezebb lenne azután mind az ló fogadásért, s mind pedig az lovaknak szükséges roszsága miá, gondolám, hogy szólnánk Eötvös Andrásnak, colosvári fő polgárnak, ki együtt jött volt be bátyámurammal, és kérnék azon, hogy adná ide más lóért, őneki noha káros volna. De mégis te Kegyelmedért és miérettünk is ideadná, de nem lóért, hanem pénzért. Mert itt az ló sokat érne. Gondolkodám eleget, Kegyelmed haragját, nehézségét ítélem, noha az ló énnekem mind nagy nyugodalmamra leszen vala, mind pedig oda Sénában jutván pénzen ismét eladhattam volna, nem mertem elvenni, ne bántanám Kegyelmedet sok költéssel.”

⁵³ A levelet közölte: Vass: Bogáthi, 326–327.

hogy bár eddig nem akart erről szólni, hiszen ismerte Kornis Farkasnak fia halála miatti fájdalmát, de a „szegény nyavalyás atyámfia György uram” adósa volt még 80 arannyal. Az adósság története a következő: még Padovában Bogáthi egy láncát zálogba adta, majd annak megváltására pénzt küldött útközben Bécsből (feltehetően szintén Henckel és Kazbek segítségével) Kornis Györgynek, 1593-as erdélyi látogatása során. A lánc elveszett a zálogházban, és György hiába pereskedett érte, nem kapta meg. A pénzt viszont lassan elköltötte, és mikor Bogáthi Erdélyből visszatért, nem akarta, hogy a Kornis Farkas által küldött további pénzt György mind a láncra költse, így György Sombori Sándor és Wass Ferenc előtt megígérte, hogy majd a következő ott-honról küldött pénzből törleszti adósságát, amelyet levelében is megerősített Miklósnak. Erre viszont halála miatt nem került sor. S itt Bogáthi is bele fut a nagy dilemmás kérdésbe. Mégpedig, ha Kornis Farkas nem adja meg neki fia tartozását, akkor sem Rómában nem maradhat, sem haza nem mehet. Bogáthi emellett ígéretet tett arra is, hogy Rómából hazafelé Padová is útba ejti, hogy György sírhelyét megcsináltassa. Ha Bogáthi csináltatott is az úton hazafele emléket balsorsú unokatestvérének, mára abból semmi nem maradt. Leveleik viszont mind a mai napig teljes frissességükben őrzik a néhai peregrinusok mindennapjait és anyagi gondjait.

Kulcsszavak: peregrináció, unitárius, Itália, levelezés, 16. század

Keywords: peregrination, Unitarian, Italy, correspondence, 16th century

THE LETTERS AND EXPENSES OF TWO PEREGRINES IN 16TH-CENTURY HEIDELBERG AND PADUA: GYÖRGY KORNIS AND MIKLÓS BOGÁTHI

Two Transylvanian peregrine students, Miklós Bogáthi and György Kornis, regularly wrote letters to the parents of György, Farkas Kovacsóczy, and Krisztina Bethlen. Though these letters, dating from 1587 to 1595, are fragmentary (with some letters lost soon after posting, others unknown to modern scholars), among the frequent requests for financial support, the surviving corpus of writings by the two young Unitarians provides a vivid insight into the life of a peregrine, their dealings with Viennese bankers and merchants, issues with Frankfurter and Venetian ‘factors’ who dealt with the sent money, and changing rates and prices. To contextualize these writings, extracts are presented from the letters sent in 1591 to the parents by a younger Kornis brother, Miklós from the court of Heidelberg, where he served John Casimir and Frederick IV.